

Pázmány Péter: *Bizonyos okok* (1631) és 17. századi értelmezései

HELTAI János

Miskolci Egyetem, professor emeritus
ORCID: 0009-0002-8464-9554

PÁZMÁNY Péter's *Bizonyos okok* (Certain Reasons, 1631) and its 17th-century interpretations

Abstract | In 1631, PÁZMÁNY Péter, Archbishop of Esztergom, published his work titled *Bizonyos okok* (Certain Reasons), which describes a Calvinist nobleman's conversion. The booklet of about fifty pages can be considered as the conclusion and, in a certain sense, a summary of the Archbishop's polemicising career. The study places this treatise and the two Protestant responses to it in the context of their creation, mainly focusing on the methodological and rhetorical elements of argumentation. Consciously not moving in the episteme of logic, *Bizonyos okok* is not a work that systematically explains Catholic doctrines and refutes contrary views. Rather it explains its two major statements in a fictitious dialogue placed in the framework of a letter, namely that there is not a single Catholic doctrine which directly contradicts the Holy Scripture, while Calvinist doctrines all rely on dubious consequences. In this fictitious situation of a literary nature, the proof is carried by emotional and psychological arguments, the affirmation of which is based by PÁZMÁNY on the Catholic hermeneutic conception, that is, the Holy Scripture and the traditions of the Church are two sources of faith complementing each other.

The Protestants only tangentially reflect on the hermeneutic foundations of PÁZMÁNY's work by explaining the self-authenticating nature of the Holy Scripture. They primarily unveil the logical deceit of PÁZMÁNY's work. KISMARJAI VESZELIN Pál's response (1633) attempts to refute PÁZMÁNY's writing almost exclusively by dialectical methods. The argumentation with logical methods is also emphasised in CZEGLÉDI István's response, decades later (1663), however, he also creates a fictitious world that is different from that of PÁZMÁNY's, in which he assumes the role of a theologian and judges the partly correct and partly incorrect nature of Catholic doctrines using the Holy Scripture as a yardstick. Furthermore, he presents PÁZMÁNY as an anonymous Jesuit who is not even capable of explaining the Catholic religion without error, since he is constantly in controversy with the outstanding theologians of his own church.

Keywords | PÁZMÁNY Péter, KISMARJAI VESZELIN Pál, CZEGLÉDI István, the methodology of polemics, 17th-century literature

* Ez a tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (K 138856) készült.

1 631 első negyedében jelent meg Pozsonyban Pázmány Péter *Bizonyos okok, melylyek erejétül viseltetven egy fő ember az új vallások töreiből kiféslet, es az romai ecclesianak kebelébe szállot* című rövid írása.¹ A kisnegyedrét alakú mintegy ötven lapos könyvecskét gyakran a több mint ezer, fólió méretű lapra terjedő *Kalauz* mellett az érsek legnagyobb hatású vitairatának tekinti a kutatás. Ennek bizonyosága, hogy már a 17. században, 1640-ben és 1671-ben ugyancsak Pozsonyban újabb két kiadása látott napvilágot, a 18. században pedig további hét.² Ennek ellenére a gazdag Pázmány-szakirodalom önálló tanulmányt még nem szentelt a munkának. A *Régi magyarországi nyomtatványok* című bibliográfia³ három kötetének készítése során nekem jutott a feladat, hogy elkészítsem a 17. századi kiadások leírását.⁴ Mind a három ízben megdöbbenett, hogy Pázmány érvelése e nagyhatású munkájában logikai szempontból merőben tarthatatlan. Ugyanakkor, ha szemináriumi hallgatóimmal elolvastattam, nagy többségük úgy vélte, hogy Pázmány „lemossa” a protestánsokat, megsemmisíti nézeteiket. Sokáig kerestem a magyarázatot e kettős fogadtatásra. Az alábbiakban a *Bizonyos okok* érvelési módjának elemzésével és a rá felelő két 17. századi protestáns válasz bemutatásával egy lehetséges magyarázatot kívánok bemutatni.

Az első protestáns válasz a *Kegyes és istenes beszélgetések* 1633-ban látott napvilágot Debrecenben Kismarjai Veszelin Pál ottani lelképásztor tollából.⁵ Ez a hitvitákban szokásos azonnali válaszadás. A másodikat, a *Barátságai dorgálást* 1663-ban Kassán nyomtattatta ki Czeglédi István, a kassai református gyülekezet alapító lelképásztora.⁶ Ez az időben jóval későbbi felelet tartalmilag ugyan Pázmány művére válaszol, valójában

1 RNNy 1511.

2 RMNy 1847, RMNy 3769; a 18. századi kiadások: Kassa, 1726, 1735; Kolozsvár, 1736, 1738, 1764; Győr, 1753, 1772. Pázmány másik gyakran kiadott vitairata, az Alvinczi Péterhez intézett *Öt szép levél* három kiadást ért meg a 18. században, a *Kalauz* az összesen három 17. századi után, további kettőt a 18. században, *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* talán kettőt. Az *Imádságoskönyv* viszont tizenháromszor jelent meg a 18. században, a *Prédikációk* ötször.

3 *Régi magyarországi nyomtatványok*, szerk. (I:) BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos, (II:) BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit, (III:) HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÄFER István, (IV:) HELTAI János, PAVERCSEK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit, V. ECSEDY Judit, KÄFER István, (V:) HELTAI János, KOVÁCS Eszter, P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, SZVORÉNYI Róbert, TÓTH Anna Judit, V. ECSEDY Judit, 5 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971–2023).

4 RMNy 1511, RMNy 1847 és RMNy 3769.

5 KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyes és istenes beszélgetések, mellyekben az Ur Christus, amaz hivseges es jo pasztor, Adamnak egy el tévelyedett fiat meg akarja téríteni, es saját juhainak aklában vissza hozni, meg mutatvan vallasanak elváltoztatásában mely igen esztelen es erötelen okoktul viseltetet es indíttatott a romai synagoganak kebeleben valo szállásra. Az egygyü híveknek megh erössítésekre, es az el-tévelyedtekneg meg térítésekre kibocsattattak azon Ur Christusnak alázatos szolgálja Kismarjai Veszelin Pal altal* (Debrecen, 1633). RMNy 1562.

6 CZEGLÉDI ISTVÁN, *Baratsaghi dorgalas. Az az az igaz calvinista (mert így nevezetik ma) vallasbul ki csapont, s-hogy már a' Sz. Péter hajójában mezitelen bé-ugrot, egy pápistává lött embernek megszollitasa, ki is nyoltz okait adván egyjkor hiti változtatásának calvinista baráttyához küldöt levelében ortzázza régi paj-társa, hogy oly... férge okokért kellet megvetni Izraelnek tiszta forrását* (Kassa, 1663). RMNY 3080. (Továbbiakban: *Barátságai dorgálás*.)

egy másik hitvitacsoporthoz, az úgynevezett kassai hitvitához tartozik.⁷ E tanulmányban azonban csak mint Pázmánynak adott választ vesszük figyelembe. A *Bizonys okok* 17. századi utolsó, 1671. évi kiadása nem Czeglédinek szóló válaszként jelent meg, hanem attól teljesen függetlenül.⁸ Valójában a változatlan szöveget a paratextusok és egy társmű, *A különböző vallásoknak megegyezése* segítségével teljesen átértelmezték, rendeltetését megváltoztatták kiadói.⁹

Az alábbiakban az öt kiadványból három válik vizsgálat tárgyává a művek céljaira és módszereire koncentrálva. Mivel a protestáns válaszok valójában egy-egy értelmezését nyújtják Pázmány munkájának, egy mű három értelmezési lehetőségével ismerkedhetünk meg. Az első értelmezést magának a *Bizonys okoknak* szempontjaim szerinti bemutatása képezi, amelyet főként a bevezető részek és az első ok ismertetésével kíséreltek meg elvégezni.

Az ajánlás özvegy Lobkowitz Poppel Éva asszonyhoz szól. Nem véletlenül. Ő a dunántúli protestánsok egyik legnagyobb pártfogója volt, de fia, Batthyány Ádám 1629-ben katolizált annak ellenére, hogy anyja kitagadással fenyegette.¹⁰ Pázmány írása egyszerre szolgálta Batthyány Ádám lépésének apológiáját, az özvegy kiengesztelését és a példa követésére való buzdítást. Az ajánlás megteremti a vita retorikai keretét. Pázmány elmondja benne, hogy írására egy főember levele adott okot, amelyben egy másik nagy embertől tudakozódik, mi indította régi vallása elhagyására. A megszólított Pázmányhoz fordult segítségért, s az érsek, hogy a jámbort a munkától megmentse, a sok ezer közül nyolcat írásba foglalt. Ezután a fő részt, a nyolc okot Pázmánynak a katolizált főember nevében írt fiktív levele foglalja keretbe. Ez az eleve fikciós szituáció az első okban megkétszereződik. A főember megtéréstörténete ugyanis hasonlóan kezdődik, mint az Alvinczi Péterhez írott *Öt szép levél*,¹¹ csak itt nem egy tudatlan prédikátor, hanem egy kálvinista főember ereszkedik beszélgetésbe egy pápista emberrel. A szituáció tehát meglehetősen összetett. Ugyanis a volt kálvinista, de már katolikus vallásra tért főember áttéréstörténetét egy egyszerű katolikus hívővel folytatott dialógusba ágyazva beszéli el. Tehát egy fiktív, volt kálvinista, de már katolikkussá áttért főember fiktív levelére válaszol Pázmány, a katolizált főember személyét magára öltve, egy fiktív beszélgetés felidézésével. Ugyanakkor Batthyány Ádám katolizálása közis-

7 Lásd erről HELTAI János és MARTIS Zsombor, „A kassai hitvita”, in *Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, 15–29 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013).

8 RMNy 3769.

9 *Különböző vallásoknak egy idvösséges hitben, a' Szent Írás szerint meg-egyezése. Tekéntetes... Magyarországban lévő statusoknak... bémutatott ugyan azon egységet kívánó egy lelki vitezlő által* (Posony, 1671). RMNy 3765.

10 KOLTAI András, „Batthyány Ádám és Pázmány Péter: Az érsek szerepe egy magyar főrend életében”, in *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis II*, szerk. BEKE Margit, 28–40 (Budapest: Esztergom–Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, 2004).

11 PÁZMÁNY Péter, *Egy keresztien predikatorivl S.T. D. P.P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter vramhoz iratot eot szep level*, ([Graz], 1609). RMNy 980. Kritikai kiadását lásd: PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*, szerk. HORVÁTH Csaba Péter és BÁTHORY Orsolya, Pázmány Péter művei 10 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2019).

mert tény, és világos az is, hogy az írás szerzője maga az érsek. A fikció tehát összemördik a valósággal, s a történet így a teljes hitelesség érzetét kelti. Az *Öt szép levél* pedig már felkészítette az olvasót a hasonló fikciós szituációk dekódolására.¹²

A levél vallomámos műfaj, megteremti a bizalom, az őszinteség, a gyanútlanlás légkörét. A fikciós szituációban Pázmány maga határozhatja meg a vita témáját, a beszélgetés összes körülményét. Ő fogalmazhatja meg az ellenfél álláspontját, ő bontja ki érveit a számára megfelelő formában. Jellemezheti az ellenkező nézetek képviselőit, a prédikátorokat. Nyomon kísérheti a beszélgetéshez tartozó metakommunikációs elemeket, leírhatja saját érvelése hatását, az erős meggyőződésű kálvinista ember reakcióit, elbizonytalanodását, a katolikus álláspont igazságának lassú, majd egyre erősödő elfogadását, azaz a konvertálás teljes, elképzelt lelki folyamatát – mindezt a főember vallomásaiban helyezve el. Így a fikció legalábbis megkétszerezi az érvelés lehetőségeit, a tárgyi teológiai érvelést a lélekrajz rendkívüli mértékben felerősíti, sőt, amint remélhetőleg hamarosan láthatóvá válik, az érvelés lényegét valójában a fiktív lélekrajz hordozza.

Maga a fiktív levél egy trauma felidézésével kezdődik. Nagy tett volt az áttérés, mert rútgyalázatos annak a neve, aki reménységért és előmenetelért kereskedik a hittel:

De amely Isten Szent Pált, az igazság rontásának legnagyobb igyekezetiben mennyei fényességgel illetvén, mássá változtatá, véghetetlen jóvoltából Szent Fiának érdeme által kegyelmességét nyújtván énreám is, szemeim hályogát elvevé, és az ő igazságának csudálatos fényességére mintegy üstökön fogva hozza [...] ¹³

Ez kálvinista hangütés, az ingyen kegyelemből Krisztus érdeme általi megigazulás tétele. Pázmány a kálvinista észjárásból kiindulva kezdi átvezetni a megtérítendőket a másik oldalra. Nagy tett volt az áttérés azért is, mert gyermekességétől fogva azt tanulta a főember tanítótól, hogy ők semmit azon kívül nem hisznek, nem tanítanak, amit az Isten szent könyvében előnkbe adott.¹⁴ Ez a reformáció alaptanításainak egyike, a *sola Scriptura* elve, azaz, hogy kizárólag a *Szentírás* tekinthető hitforrásnak. Ezzel a valomással a *Szentírás* autoritása, magyarázatának joga és helyes módja kerül logikailag Pázmány írásának középpontjába.

Az érdemi mondanivalót hosszas érzelmi előkészítés vezet be. A pápista ember kifejti, hogy a pápisták olyan igaznak hisznek mindent, amit a *Szentírás* magában foglal, mintha magától Szent Páltól hallanák. Az viszont, hogy a prédikátorok csak azt hirdetik, amit a *Szentírás*ban olvastak, szemfényvesztés, mert az mind csak a maguk gondo-

12 Erről lásd BALÁZS Mihály, „Hitvita és fabula”, in *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 394–409 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008).

13 PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok* (Pozsony, 1631). RMNy 1511, 5. A Pázmánytól, Kismarjaitól és Czeglédi Istvántól származó szó szerinti idézeteket néhány hangtani és alaktani jellegzetesség megőrzésével az RMNy gyakorlatának megfelelően, mai helyesírásra és köznyelvre való átírással közlöm.

14 PÁZMÁNY, *Bizonyos okok*, 7.

latja: „Azért elhülék bele”¹⁵ – mondja a volt kálvinista, de a pápista minden teketóriázás nélkül előkapja a *Bibliát*:

Ihon az Isten Szent Könyve. Kérlek forgasd reá a leveleket, és mutasd meg, hol vagyon írva, hogy purgatórium nincsen? A halottakért imádkozni és alamizsnát adni nem hasznos? Csak két sakramentom vagyon? Az Úrvacsora szolgáltatása nem áldozat? A dücsöült szenteket nem szabad azon kérni, hogy Istennek könyörögjenek érettünk? Egyedül hit által igazulunk meg?¹⁶

A pápista bátran kiáll az igazságért. S valóban, a kálvinista csak egyet sem talál mindezek közül a *Szentírásban*. Megzavarodva felel. Ha mindez nincs is a *Szentírásban*, azért a dialektikában forgott bölcsék kellemes konzekvenciákkal kihozzák belőle. Nagyot foháskodik itt a pápista ember, vedd eszedbe, hogy a prédikátorok a maguk okozkodásának fajzását Isten ígéje gyanánt adják elődbe. Nem a *Szentírásról* van köztünk a közbevetés, hanem a konzekvenciák helyes vagy helytelen módjáról, de ezek jó vagy rossz voltát a *Szentírásból* nem tudhatjuk.¹⁷

Az érvelés érzelmileg erős sódrású. A kálvinista ember elhül, megzavarodik, elbizonytalanodik. A pápista igaza tudatában egyre magabiztosabb, de mindvégig nyájas, jóindulatú. A *Szentírásban* megkeresendő, de nem található tanítások felsorolása pedig lehengető erejű. Logikailag azonban az egész gondolatmenet egy nyilvánvaló csúsztatáson alapul. Ugyanis egyáltalán nincsenek ilyen protestáns hittételek. A felsorolt tanítások a protestáns teológiában nem állítások, hanem negációk, olyan katolikus hittételek tagadásai, amelyeknek nincs közvetlen szentírási alapja. Pázmány tehát a fiktív szituációban protestáns tanításnak beállított fiktív hittételeket cáfol, kivéve a felsorolás utolsó elemét: egyedül hit által történik a megigazulás. Ez valóban az egyik központi gondolata a reformációnak. S ez ebben a kontextusban még tovább emeli a teljes felsorolás meggyőző erejét.

A nagy érzelmi megrendülés után már higgadt fejjel állapítja meg a kálvinista: „És világosan feltalálám, hogy nincsenek sohult a *Szentírásban* a római eklézsia vallásival igyenesen ellenkező mondások...”¹⁸ Viszont a protestánsok minden tanítása, „mely a pápistákkal ellenkezik, *Szentírás* kívül való, úgyhogy azokban csak egy sem találta-tik az Isten könyvében.”¹⁹ Pázmány valójában egy félmondatot sem vesztegetett annak bizonyítására, hogy bármely protestáns tanítás ellenkezne a *Szentírással*. Ez a teljesen fiktív állítás csupán a szöveg által teremtett virtuális térben nyert bizonyítást. Protestáns ellenfelei számára viszont, mint látható lesz, nyilvánvaló az érvelés logikai képtelensége és csalárdsága.

15 Uo., 6.

16 Uo., 7.

17 Uo., 7–14.

18 Uo., 11.

19 Uo., 13.

Az érsek gondolatmenete azonban nem ezeknek az álhittételeknek a megcáfolására irányul. Miután a cáfolás feladatát a fikció világában sikeresen végrehajtotta, nyilvánvalóvá teszi, hogy valódi célja magának a *sola Scriptura* elvének a kétségbe vonása és lerombolása. Ezt az első ok végén már a kálvinista főemberrel mondatja ki:

A pápisták dolga nem így vagyon, mert ők azt hiszik és tanítják, hogy ha szinte írva nincs is némely tudomány a *Szentírás*ban, de ami az apostoli üdöktől fogva bévétetett a keresztyén világtól és eklézsiától, azt úgy tartozunk hinni, mint hisszük, hogy azok a levelek, melyek Szent Pál neve alatt nálunk vannak [...] ugyan valósággal Szent Pál írása.²⁰

A téma tehát alapvetően hermeneutikai, a *Szentírás* és az egyházi tradíciók viszonya, továbbá a római egyháznak a tradíciókban adott kizárólagos joga a *Szentírás* értelmezésére. Pázmány műve nem szokásos vitairat. Nem a katolikus tanítás rendszeres kifejtése és az ellenkező nézetek megcáfolása a célja, hanem a katolikus tanítás egészéről és a római egyház egyetlen igaz egyház voltáról való meggyőzés, amelyet egy fiktív keretbe foglalt dialógus segítségével igyekeznek elérni, főként érzelmi és lélektani meggyőzésre törekedve. Dialektikai, logikai eszközökkel nehéz hozzáférni valódi mondandójához, mert a fikción belül egyes közléseinek igazságtartalma lényegtelen. Alaptétele pedig, hogy a *Szentírás* az egyházi tradíciókkal együtt képezi a hit forrását, el van rejtve az első ok fő logizmájában. Ezért részben felháborító, részben zavarba ejtő a protestánsok számára, mint látni fogjuk, hiszen hiába mutatnak rá az érvelés logikai hibáira, az a *Bizonyos okok* hatásosságát nem csökkenti, ugyanis tudatosan nem a logika epizódjában mozog, nem logikai térben érvel, sőt ennek a lehetőségét is kizárja, hanem a fikció világában, amelyben nem a logikai, hanem az érzelmi meggyőzés a hangsúlyos.

Lássuk, hogyan reagáltak erre a protestánsok. Tegyük fel azt az egyelőre megválaszolhatatlan kérdést: miért úgy reagáltak, ahogy? Mert fel sem ismerték teljes mértékben a csapdát, vagy valamilyen más okuk lehetett rá? A probléma, hogy miképp lehet a nem szabályos logikai úton érvelő munkákkal vitázni, nem ismeretlen a korban. Kecskeméti Gábor hosszú tanulmányban elemezte Johann Konrad Dannhauer strassburgi professzor *Idea boni interpretis et malitiosi calumniatoris* (Argentorati: 1630) című munkáját,²¹ amelyet a hermeneutika születésének pillanataként mutatott be. Összefoglaló értékelése szerint a logika az állítások helyes megalapozását és a helyesnek tartott állítások jelentését állapítja meg. A hermeneutika viszont általában bármely, tehát a formailag, tartalmilag nem feltétlenül helyes állítás igazságtartalmát is vizsgálja. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Bizonyos okok* megértéséhez főként hermeneutikai kérdésfeltevésekkel lehet eljutni.

20 Uo., 14.

21 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Logikai és retorikai paradigmák között: A kora újkor németországi hermeneutika születése”, in *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN PÁL, KOZÁK DÁNIEL, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, *Filológia* 4, 105–131 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

A *Bizonyos okokra* adott első válasz Kismarjai műve, a *Kegyés és Istenes beszélgetések*, mint említettük, Debrecenben jelent meg 1633-ban²² két debreceni polgárnak, Aszalos Istvánnak és Mike Istvánnak szóló ajánlással. Kismarjai értelmezésének keretét ez az ajánlás képezi. Az igaz egyház üldözésének kontextusában helyezi el a *Bizonyos okokat*. Ehhez közismert bibliai metaforákat használ. Az igaz anyaszentegyház lilium a tövisek között, galamb, amely a magas kősziklákon lakozik, szőlő, amelyet vadkanok dúrnak, melyet a nap heve száraszt. Üldözésének két módja van: a nyilvánvaló erőszakot és az alattomban való csalárdság. Az üldözők vérszopó igyekezettel, fegyverrel, bittal az egyházi szolgák elűzésével és hasonlókkal kényszerítik az együgyűeket dögleletes tudományuk hallgatására. Továbbá alattomban való csalárdsággal, festékes beszédekkel trágyázott okoskodásokkal, hitető és csalogató írásokkal igyekeznek őket magukhoz édesgetni. Ez Pázmány Kismarjai által kijelölt retorikai pozíciója: az igaz egyház üldözése, nem nyilvánvaló erőszakkal, hanem csalárdsággal. Mert a vérszopó és család bestiának írásai között nem utolsó az a kis könyvecske, melyben nyolc okok számláltnak elő. Nagy kárt tett az Úrnak nyája között Pázmány Péternek *Kalauz* nevű könyve, melynek ez veleje és színe. Ez azonban kisebb lévén gyakorta kézben forog, s hogy a kárt ne öregbítse, szükséges rá röviden megfelelni.

Csak a hitviták hangulatának érzékeltetésére jegyzem meg, hogy Kismarjai, miután vérszopó és család bestiának nevezte a cáfolandó írás szerzőjét, kijelenti, hogy munkájával senkinek nem akar kárt vagy bosszúságot szerezni, sem az ellenkező felet mérges beszédekkel felháborítani. Azaz a kijelölt ellenfél nem általában a katolikus hívek tábora, hanem Pázmány és csalártnak bélyegzett írása.²³

Kismarjai érdemi válasza három részből áll. Előljáró beszéde fejt ki munkája célját és módszerét. Pázmány könyve veszedelmes, mert a hittőlszakadás kárhozatos vétkére izgat, még a nagyságos Poppel Éva asszonyt is erre akarta készíteni. Hogy a gyengék el ne csábíttassanak, a vastagbak pedig megerősíttessenek, ezért felel röviden. Válaszában pedig követi Pázmány módszerét, ezért beszédét dialógusba foglalta. Az egyik beszélgető Krisztus, aki keresi eltévelyedett juhát, a másik az eltévelyedett Ádám, aki elhagyta keresztyén hitét.²⁴

Természetesen nem követjük végig Kismarjai érvelését, csupán annak módszerét mutatjuk be. A részletező válaszban az első ok elején először is kijelöli saját álláspontjának teológiai és retorikai pozícióját. Nem a kálvinista vallásról folyik a vita – állapítja meg –, hanem a próféták és az apostolok fundamentumán épített szent tudományról. Ennek bizonyítására hosszan sorol olyan bibliai citátumokat, amelyek a *Szentírás* magánhiteles voltát²⁵ igazolják. Majd öt teológiai közös hely – ugyancsak bibliai citátumokra alapozott – magyarázatával kifejti a kálvinista tanítás lényegét.²⁶ Ezután kerít sort Pázmány érvelési módjának leleplezésére. Nyilvánvalóan felismeri Kis-

22 RMNy 1562.

23 KISMARJAI, *Kegyés es istenes...*, ()₂a-()₆b. RMNy 1562.

24 Uo., 1–6.

25 Vagyis a *Szentírás* önmagában való, saját tanúságtételével igazolt hitelességét.

26 KISMARJAI, *Kegyés es istenes...*, 6–24.

marjai, hogy ez a *punctum saliens*. Amit Pázmány hét sorban elintéz, arra hét és fél nyomtatott lapon, több mint kétszáz sorban válaszol.²⁷ Pázmány olyan, mint a rossz és tudatlan prédikátor, nem bizonyít, mikor bizonyítania kellene, megérdemelte hát a római pápától a kardinálságot. Szemtelen kívánság annak bizonyítását kérni, hogy nincs purgatórium stb.: „Mert pápista uraim ezt ti állatjátok mi ellenünk [...] Azért nektek kellene megbizonyítanotok azokat.”²⁸ És „méltatlan kívánság, mert, amely dolgokat hitágazat gyanánt a községnek nyakára akartok kötni, sem bötü, sem fundamentum szerint, sem világos szókkal, sem helyes konzekvenciákkal az Szent Írásban meg nem mutatjátok.”²⁹

A dialógusban egyébként Ádám pontról pontra idézi Pázmány szövegét mind a nyolc okon keresztül. Ezt Kismarjai a Krisztus szájába adott válaszokban kétféle módszerrel cáfolja. A teológiai vonatkozású részleteknél számtalan bibliai idézettel támasztja alá saját álláspontját, és emellett dialektikai módszerrel, szillogizmusi rájárással vonva³⁰ elemzi Pázmány mondanivalóját. Folytonosan rámutat annak logikai következetlenségeire, hogy helytelen állításokra alapozza érveit, sokszor hibás valamelyik premisszára, hogy gyakran eltér a tárgytól. Ezzel azt kívánja érzékeltetni, hogy nem egyetlen logikai csúsztatásra épül Pázmány szövege, hanem könyvének ez alapvető módszere és jellemzője. Következésképpen elmagyarázza továbbá, hogy mi a tényleges tartalma a kálvinistáknál a szóban forgó negációknak. A *Bizonyos okok* érzelmi, lélekrajzi passzusaira pedig főként Ádám intésével és feddésével válaszol Krisztus. Néha pedig, észrevéve az eltévelyedés mögött a jó szándékot, vigasztalással biztatja. Ádám az így szinte végtelenre nyúló dialógusban, bár lépésről lépésre megérti Krisztus mondanóját, mindvégig makacsodik, és ragaszkodik új meggyőződéséhez, csak a nyolcadik ok legvégén látja be eltévelyedését. Am ezzel még nem ér véget Kismarjai válasza. Következik az *Appendix, avagy kilencedik beszélgetés*, amelyben a nyolc okot visszajára fordítja. Kismarjai azt kívánva bizonyítani, hogy azokra tekintettel méltóbb a pápista vallást elhagyni, és az ő hívei közé állni.³¹

A második protestáns válasz, Czeglédi István könyve a *Barátsági dorgálás a Bizonyos okok* első, 1631. évi kiadáshoz képest harminckét évvel, a második, 1640. évihez képest huszonhárom évvel később jelent meg.³² Pázmány már 1637-ben távozott a földi életből. A kassai prédikátornak azonban legalább két oka volt a feleletre. Egyrészt fő pártfogójának, Lorántffy Zsuzsannának a halála (1660), és menyének, fia, II. Rákóczi György

27 Uo., 24–31.

28 Uo., 26.

29 Uo., 27.

30 A hitviták gyakori kifejezése, főként SZEGEDI Dániel, *Itinerarium catholicum* (Debrecen, 1616) című művében fordul elő. RMNy 1104.

31 *Appendix avagy kilencedik beszélgetés, melyben az fölül élő számlalt es meg czáfoltatott nyolcz okok viszsza fordittatnak, és megh mutattatik, hogy azoknak ereje által méltob az pápista vallast el hadni, és az en hiveim köziben állani annak, az ki az idvössegét ohaytya.*

32 RMNy 3080. Czeglédi könyvének ismertetésében nagymértékben támaszkodom Martis Zsombor doktori disszertációjára. MARTIS Zsombor, „Nagyob kü emelés is kell a Sion vára rakására”: Gyülekezetalapítás, polémia és mártíromság Czeglédi István életművében (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016), <http://midra.uni-miskolc.hu/document/25159/20759.pdf>

özvegyének, Báthory Zsófiának, valamint unokájának, I. Rákóczi Ferencnek a katolizálása (1661) hasonló helyzetet teremtett a valóságban, mint amelybe Pázmány a maga fikcióját illesztette. Másrészt Kassán egyre élesedett a felekezeti küzdelem a linzi béke után (1645) oda betelepült és ott iskolát alapító jezsuitákkal. Katolikus részről Sámbar Mátyás volt e küzdelem vezéralakja. Sámbar *Három üdvösséges kérdés* című vitairata, amely később heves vitát indított el a katolikusok és protestánsok között, először 1661-ben jelent meg Nagyszombatban, másodszer 1665-ben Kassán.³³ Az első kiadás komoly szerepet játszhatott az ifjú Rákóczi Ferenc áttérítésében.

Czeplédi ebben a helyzetben eszközként használhatta a *Bizonyos okokra* való válszadást. Kényes, de elháríthatatlan feladat volt a számára az özvegy fejedelemszszonyinak és fiának a vallásváltoztatás miatti intése és megfeddése. Nem kis bátorság szükséges a régió legnagyobb hatalmú világi uraival való szembeszálláshoz. A *Bizonyos okokra* való válaszóllással viszont létrehozott egy, ma úgy mondanánk, kulcsregény-helyzetet. Az ajánlás természetesen nem az özvegy fejedelemszszonyt, hanem Czeplédi híveinek teljes táborát, a méltóságos urakat, a vigyázó lelki tanítókat és a szegény községet egyszerre szólítja meg. Hozzájuk beszélve nyílt célzással inthette meg az özvegyet és a fiát, s egyúttal a gyermekeiket a jezsuiták iskolájába írató híveket is megfedhette:

Kérem a Jézus kiomlott drága piros véréért az igaz evangélikusokat, ne cseréljenek hirtelen hitet, egy s két tibi dabo ígéletért, ne kövessék e könyvben megjegyzett vén hitáru-lót! Nevezetesebben ne legyen a jó lelkű igaz reformata asszonyi állati rendnek religioja uruk szerelme, mint ez szokásba kezde menni a mi magyarink között. Hanem rázogas-sák meg elsőben, bár csak e nyolc okokat, s ha a kálvinisták tudománya pokolra ve-zető Kalauz lészen, bár álljanak el mellőle! De ha az igazságot tapasztalják meg benne [...] tudom az igaz keresztyén [...] fiait is oly helyre adja tanulni, holott ily igaz hiti mocsko-ló szemetek nem találtatnak.³⁴

Az idézet megértéséhez szükséges tudni, hogy Báthory Zsófia csupán II. Rákóczi Györggyel kötött házassága kedvéért tért át a katolikusból a református vallásra. Férje és anyósa, Lorántffy Zsuzsanna halála után visszatért katolikus hitéhez. E sajátos fikciós helyzetet erősíti, hogy Czeplédi anonim munkának tekinti a *Bizonyos okokat*. Erre az anonim formában közreadott 1640-es kiadás adott lehetőséget.³⁵ A fikciós keretben csakúgy, mint Pázmány, maga választhatja meg ellenfelét. Sámbar méltóságon aluli

33 SÁMBÁR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés*. Első: a lutheránusok és cálvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadiik: A pápisták ellenkézneké a Sz. Irással, avagy inkább a lutterek és cálvinisták? (Nagyszombat, 1661). RMNY 2997. 1665-ben Kassán: RMNY 3205. A Sámbar könyve nyomán keletkezett hitviták teljes feldolgozását lásd GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeplédi István polémiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2018).

34 CZEGLÉDI, *Baratsaghi dorgalas*, ??, a–??, a fol.

35 Az 1640-es kiadás (RMNY 1847) egyetlen ismert példányának hiányzik a címlapja, ezért teljes bizo-nyossággal nem zárható ki, hogy olvasható volt rajta Pázmány neve, de ez egyáltalán nem valószínű,

vitapartner lett volna a magát a keleti országrészek protestáns vezéralakjának tekintő kassai prédikátor számára. Így azonban az ellenfél rejtetten bár, de maga Pázmány, akit viszont néha egy katolikus páterre, néha egy jezsuitává degradál, aki még a katolikus vallás alaptételeinek kifejtésére sem képes, hiszen attól sok ponton eltérő nézeteket képvisel: „Nem is hiszem el, hogy az egész keresztyén katolikus vallás volna mindaz, melyet e jezsuita forgat. Megmutattam azért az ellenkező írásokból, hogy nem közönséges religio a római anyaszentegyházban az ü könyve.”³⁶ Persze néhány bekezdéssel feljebb már világossá tette, tisztában van vele, hogy ki a valódi szerző: „Hova lehet pedig e páternél itt nagyobb ellenkező? Mert e könyvecske folyt Pázmán Péternek Kalauz nevű könyve kútfejből, annak is pedig a színe s a szíve.”³⁷

Műve megírásának másik időszerű okát ugyancsak kifejti az ajánlás: „Sambar jezsuita, a fegyverzörgés között is pokolra hagyigálá tegnap igaz vallásunkat, nevezvén azt hamisságnak, országrontásnak [...] mely gyermekeskedéséért, s jezsuitai mérgéért menten vesszőztetik is.”³⁸ S ezzel a fikcióban játékba hozza az aktuális kassai ügyeket, vagyis Sámbar *Három üdvösséges kérdését*. Mindezzel Czeglédi a *Barátsági dorgálás* bevezető részeiben felépít egy Pázmányra szellemesen reflektáló fikciót, amelyben ugyancsak összemosódnak a valóság és a képzelet határai.

A továbbiakban ennek fényében kísérelem meg értékelni Czeglédi vitamódszerét. A könyv élén egy rövid intés olvasható: „Hittel kereskedő, s azt hamar cserélő, olvasd meg a könyv olvasása kezdetiben ezt,”³⁹ s alatta következik egy hivatkozás a *Zsidókhöz írt levél* 11,24–26-ra, és annak magyarázata: hogyha valakit Isten igaz idvezülendő hittel megáldott, az nem cserélheti el azt sem életkora miatt, sem méltóság ígéretéért, sem fényes társaság kedvéért, sem tűz, láng, fegyver fenyegetése miatt, sem gazdagságért, sem a szidalom és gyűlölet elkerülése végett, sem más reménységért.⁴⁰ Ez kemény válasz a hitcserélést a *Bizonyos okokban* nagy tettnek minősítő Pázmánynak, és ismételt, bátor állásfoglalás Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc katolizálása után közvetlenül.

Az ajánlás alapkérdése, mi az oka, hogy ma sok hitszakadás történik. Az elsőt, a bálványimádást röviden intézi el. Oka a tudatlanság. A második az ámitók sok ezer keresztfogása. Ebben a kontextusban Kismarjaival lényegében azonosan jelöli ki Pázmány retorikai pozícióját, az ámitással való üldözést. A már idézett bibliai metaforákkal felvillantja az üldözött egyház képét. De ha a tövisek nem fojtják meg a liliomot, akkor az ámitó kárhozzátással és mérges vádakkal lát az üldözéshez. Hasonlatos a *Jelenések könyve* 9. részének füstölő kútjából kijövő sáskákhoz, olyan a hatalma, mint a skorpiónak, amely kicsi állat, de a farkával halálosan megsért, nyájas beszédű, de nála a tudomány mérge, ami alattomban a szívre megy, és végül a lelket kétségbe ejti.⁴¹ Méz

mivel Pázmány az 1631. évi kiadás címlapján sem vezette meg magát szerzőként. Az 1640-es kiadásban viszont – ellentétben az 1631-essel – elhagyták az ajánlás végéről Pázmány nevét.

36 CZEGLÉDI, *Barátsági dorgálás* (1663), ??₂a fol.

37 Uo., ?₈b fol.

38 Uo., ??₂a–b fol.

39 Uo., ?₂a fol.

40 Uo., ?₂b.

41 Uo., ?₆a fol.

a szájokban, epe szívében. Ezek közül való az a katolikus pater, „kinek írását [...] az igazság serpenyőjében megmértem.”⁴²

Czeglédi munkájának fő része Kismarjaiéhoz hasonlóan megtartja a *Bizonyos okok* szerkezetét, és mondatról mondatra lényegében szó szerint idézve Pázmány szövegét, dialógus formában, nyolc vetélkedésben fejt ki a maga cáfolatát. A két beszélgető itt az *Elhajlott Pápista* és az *Erős Kálvinista*. A nyolc okot megelőzi egy számozatlan kilencedik,⁴³ amelyben Czeglédi elsősorban a lélektani érvekre reagál. Fő gondolata, hogy a római eklézsiának két kebele van, az egyik édesanyjai, a másik mostoha dajkái. Először felsorolja az édesanyjai tanításokat. A lélektani érvekre e részben és a további vetélkedésekben is Kismarjaihoz hasonlóan intéssel és feddéssel reagál. Kétféle céloz ez az intés és feddés. Egyrészt a mostoha dajkái tanítások felsorolásával, mint például „El kell szenvedni a bordélyházakat, hogy a tisztességbeli asszonyok meg ne szeplősítessenek”,⁴⁴ el akarja rettenteni az elhajlott pápistát a skorpió mérgétől. Másrészt már az első vetélkedésben hatvankét olyan kálvinista tanítást sorol fel, amelyet a katolikus doktorok is erősítenek, majd nyolcvankét olyan, a *Szentírással* megegyező kálvinista tanítást, amelyekkel ellenkeznek a katolikus doktorok. „Ha mégis tusakodol a Szentlélek ellen, meglásd lelked el ne veszed.”⁴⁵

Czeglédinél az *Elhajlott Pápista* lélekrajza kidolgozottabb, mint Kismarjainál Ádámé. Lépésről lépésre elfogadja az igaz keresztyén, értsd: kálvinista tanításokat, de a pázmányi szöveg újabb és újabb részletének citálásával mindig újabb és újabb ellenvetéseket támaszt, mint aki még mélyebben meg akarja ismerni az igazságot, mert új, katolikus meggyőződését logikailag megalapozottnak tarja. Régi vallásához csak fokozatosan tér vissza. Az általa bejárt lelki utazás a nyolcadik vetélkedés végén ér véget:

Ó felséges Isten, vajha én tudtam volna, hogy a pápista vallás magát így megcáfolja! Boldog löttem volna, ha az engem elámított jezuita ellen, a római vallást bévött doktorok írásit citálhattam volna! De én azt akkor ingyen meg sem tudtam gondolni, hanem csak nagy vakmerőül s esze felejtve így szólák:

Innét kezdve Pázmány nyolcadik okának befejezését idézi Czeglédi:

Sok okaim voltak egyebek is, melyek a kálvinista vallástul búcsúztattak, de most azoknak számlálásával nem akarlak terhelni, hanem azon Istent, mely engem az iszonyú setétségűl és veszedelemnek útjából az ü csudálatos és gyönyörűséges világosságára hozott, alázatos buzgósággal kérem, hogy elvegye a hályogot szemeidről, és hozzon az örök boldogságnak igyenes útjára.⁴⁶

42 Uo., ? b fol.

43 Uo., 1–24.

44 Uo., 13.

45 Uo., 59.

46 Uo., 509–510. PÁZMÁNY, *Bizonyos okok*, 25.

Ügyes írói lelemény a lelki életrajznak ez a lezárása, amelyben Pázmány szövege teljesen a visszájára fordul. A fohász már nem arra vonatkozik, hogy a kálvinizmus iszonyú sötétségéből térjen meg az a kálvinista főúr, akihez Pázmány a fiktív levelet írta, hanem éppen fordítva, az *Elhajlott Pápista* bűnbánó és egyben hálaadó imájaként értelmezhető, hogy a pápistaság veszedelmes útjáról hozza őt Isten ismét az örök boldogság egyenes útjára. Ennek ellenére nincs a lélekrajznak az a mozgósító ereje, mint Pázmánynál, mivel a végtelen bizonyítások és a rengeteg citátum tengerében ez a lélekrajz igen szaggatott, kevés emocionális elem gazdagítja, így nincs az a magával ragadó sodrása, mint Pázmánynál.

A lélektani reflexión túl a *Vetélkedések* kifejtő részében Czeglédi alapvetően két módszert használ. Egyrészt katolikus teológusoktól vett idézetek garmadjával azt kívánja bizonyítani – amint már említettük –, hogy az általa cáfolandó katolikus páter, azaz Pázmány még a katolikus tanításokat sem ismeri helyesen, képtelen korrekt kifejtésükre, ellentmondásokba keveredik saját egyháza teológusaival, tekintélyeivel. Ezzel Czeglédi a bevezető részekben megalkotott fikció segítségével egy újabb játékteret nyitja meg a cáfolásnak. Egyrészt arra reagál, hogy Pázmány igyekezett mondanivalóját a protestáns gondolkodásmód kerékvágásában közelíteni meg. Másrészt a *Bizonyos okok* kifejtő részeiben, főként a második–nyolcadik okokban az érsek a volt kálvinista főember személyében beszélve csupán az egyszerű emberek számára követhetően fejti ki nézeteit, a részletkérdésekre, a lehetséges ellenvetésekre nézve nincs vagy igen kevés benne következetesen végigvitt teológiai érvelés. Dogmatikai szigor tekintetében könnyen találhatóak benne egy ilyen megközelítésből jól kiaknázható részletek. Czeglédi természetesen nem valamilyen közhitelű katolikus iratból – mint például a *Tridenti Katekizmus* – szemeli ki az egymásnak ellentmondó katolikus tanításokat, hanem szinte tetszés szerint válogat különböző teológusok véleményei közül.

A másik eljárása Czeglédinek, hogy az egyes kérdések tárgyalásánál – számtalan bibliai idézetre támaszkodva – meggyőzően mutatja föl a kálvinista tanításoknak a *Szentírással* fennálló tökéletes harmóniáját. Ilyen módon széleskörű biblikus erudíciót állít szembe Pázmány emocionális és lélektani érvelésével. Igen hatásos reflexió ez a *Bizonyos okok* egyik fő üzenetére, tudniillik, hogy a kálvinista tanításokból semmi sem található a *Szentírás*ban. A református hittételeknek közvetlenül a *Bibliára* alapozott kifejtése nem pusztán a katolikus tanítás cáfolását szolgálja, hanem Czeglédi rendszeresen rámutat arra is, mely részletekben egybehangzó a kálvinista és a katolikus tanítás. Gondolatmenetét – más módon, mint Pázmány – ezáltal kiemeli a hitviták szokásos atmoszférájából. De nem valamiféle irénikus, vagyis békességszerző célzat vezet, hanem azt kívánja demonstrálni, hogy míg a kálvinista tanítások mindig a *Szentírás* köszikláján állnak, addig a katolikusok néha tévelyegnek, néha csak kapiskálják az igazságot. Czeglédi valójában nem vitatkozik a katolikus tanításokkal, hanem a *Szentírás*t mérőszinórként használva értékeli, megítéli tanításaik helyességét vagy helytelenségét. Ezzel az attitűdjével egy Pázmányétól alapvetően eltérő, értekező jellegű szöveget hoz létre a saját fikcióján belül. Fő eszközévé így az a hittudósi fölényérzet válik, amelyet a praelimináriákban Pázmánynak a névtelen katolikus páterre való lefokozásával alakított ki.

Most térjünk vissza Dannhauerhez és a hermeneutika problémájához. Pázmány szövegének – összes jelentéshordozó elemét együtt értékelve – fő üzenete, hogy a katolikus tanítások között egy sincs, amely egyenesen ellenkezne a *Szentírás*sall. A kálvinista tanítások viszont egytől egyig kétes értékű konzekvenciákön alapulnak, helyességük a *Szentírás*sból közvetlenül nem erősíthető meg. A hittételeknek az egyházi tradíciók, a történetileg folytonos római egyház tekintélye és a *Szentírás* magyarázatának ebből fakadó kizárólagos joga adhatja meg a valódi hitelességét. Ezeket az állításait alapvetően nem logikai eszközökkel erősíti meg, hanem érzelmi és lélektani érvelésbe csomagolja. Ha szövegét szigorúan a logika episztémájében vizsgálják, akkor állításainak nagy része helytelennek bizonyulhat. Ha viszont hermeneutikai szempontból elemezzük őket, tehát nem azzal az elvárással, hogy állításai helyesek-e logikailag, és jelentésük igaznak ismerhető-e el, hanem hogy formállogikai helytelenségük ellenére mi a jelentés-tartalmuk, akkor azt kell mondani, hogy azok egy irodalmias, fikciós jellegű világban igen hatásosan és szuggesztíven jelenítik meg a katolikus vallás igazságát a katolikus hermeneutikai felfogás alapján. Megerősítik az olvasót abban, hogy a *Szentírás* és a tradíciók két egymást kiegészítő hitforrás, és a római egyház tanítása semmilyen tekintetben sem áll szemben a *Szentírás*sall.

A protestáns hermeneutika felől vizsgálva azonban, amely kizárólagosan a *Szentírás*t tekinti hitforrásnak, családságok és képtelenségek sorozatának tűnik Pázmány szövegének egésze. Míg azonban Pázmány nem a logika, hanem látensen a hermeneutika episztémájében egy fikció keretébe illesztve fogalmazza meg mondandóját, addig protestáns ellenfelei mindvégig a dialektika szabályaiból kiindulva értelmezik azokat. Teljesen érthető, hogy dialektikai fölényüket nem engedik ki a kezükből. Kismarjai logikailag nagyon következetesen végigvitt cáfolata kiélvezi a didaxis minden cseppjét, de Pázmány művének fő erősségére, a fikciós játékra gyakorlatilag nem reagál. A dialógusforma és Ádám lélekrajza nála nem válik jelentéshordozó eszközzé, legfeljebb díszítő elemként értékelhető. Czeglédi írása viszont, miközben a logikai cáfolás nála is igen hangsúlyos és alapos, elsősorban a közvetlen szentírási bizonyításra, azaz a protestáns hermeneutikai alapelvekre épít. Emellett önálló fikciós világot teremt, és a művén végigvitt hittudósi attitűddel megkísérli hermeneutikailag is felülírni a katolikus értelmezési keretet.

Lehetetlen nem észrevenni, hogy a tárgyalt vitairatok a közlés célja tekintetében ugyanúgy működnek, mint a prédikáció. A katolikus prédikáció megindítani és mozgósítani akar, a protestáns legfőképpen tanítani.⁴⁷ Mindhárom szerző saját meglévő,

47 A prédikáció és a hitvita retorikai megformálásának kapcsolatáról lásd KECSKEMÉTI Gábor, „Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem”, in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 43–66 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005). Mostani témánk szempontjából igen érdekes az a gondolatmenete, hogy a különbség egyik forrását a hit habitusáról vallott eltérő nézetek képezik. A Pázmány által középpontba állított kérdések jó része: szentek, képek tisztelete, alamizsna, böjt stb. a hit cselekedetekben való megélésének körébe tartozik. Ez a kérdés explicit módon nem válik az elemzett vitairatok tárgyává, ezért e tanulmányban nem foglalkoztunk vele. A jövőben azonban érdemes lesz végiggondolni.

már megnyert és megszerzendő híveinek gondolat- és ízlésvilágához igazítja műve módszertani elemeit. Pázmány az Alvinczi Péterhez intézett leveleiben már korábban is használt fikciós és lélekrajzi eszközöket. Az általa közönségként megcélzott főúri réteg egyébként is fogékony lehetett irodalmi jellegű művekre, hiszen ilyenek bőven akadtak akár a Batthyányak könyvei között is. Kismarjai és Czeglédi viszont elsősorban a protestáns prédikációkon nevelődött polgárokhoz és nemesekhez, valamint saját egyházuk klerikusaihoz beszél, akik a hit kérdéseinek intellektuálisabb megközelítéséhez szoktak hozzá.

Két eleme van még a hatás kérdésének, amelyekre feltétlenül ki kell kitérni: a terjedelem és a nyomdai kiállítás. Pázmány művének nyomdai kiállítása áttekinthető, terjedelme belátható, egyhuzamban végigolvasható. Tartalma tömör, a fikció, a lélekrajz, a hullámzó emóciók mindvégig fenntartják az olvasó figyelmét. Mindez együtt magyarázza a protestáns válaszból, illetve a sok későbbi kiadásból kiolvasható hatását, sikerességét.

Kismarjai és Czeglédi műveit viszont az olvasó szempontjából igencsak megterhelő a Pázmányéhoz képest többszörös terjedelem, a logikai fejtegetések követhetetlenül hosszú sora. Több száz lap terjedelmű könyvekről van szó mindkét esetben. Kismarjai könyvének nyomdai kiállítása éppen elfogadható, Czeglédi azonban maga is menetetőzik az utószóban a gyatra tipográfiai kivitelezés miatt. Szövege az apró és igen kopott betűkészlet miatt nagyon nehezen olvasható, amit tovább nehezít a lapszéleken, és lap alján található, a forrásokra utaló, egybefolyó rövidítések tömege. Kétségtelen azonban, hogy mindez erősíti azt az érzést, hogy tudós művet tart kézben az olvasó.

Lezárásként az állapítható meg, hogy lényegében két zárt gondolatvilág áll egymással szemben. A kétféle hermeneutikai alapvetésre építve nem az igazság megtalálása a polémia célja, hanem a korábban megállapított saját igazságok terjesztése, illetve védelme. Legtágabb értelemben azonban mindhármuk írása a teológia, a hit és a vallás keretei között marad, s mindháromnak az egyes hívő üdvözülése a tétje. A vita aktuális érdekességét pedig az adja, hogy míg Pázmány hermeneutikai alapokra építi a fikcióját, az érzelmek leírásának és a lélekrajz eszközeivel törekszik elérni a kívánt hatást, addig a protestáns válaszadók közül Kismarjai teljes egészében megmarad a logika episztémájében, a fikcióra nem reflektál, esetleg észre sem veszi, Czeglédi viszont a logikai érvelés mellett a hittudósi szerep kialakításával lélektani síkon is válaszol, saját fikciós világot hoz létre, amit részben a vita eszközeként használ, részben saját egyházpolitikai helyzetében, a Pázmánynak való felelettől független célok szolgálatába állít.

A *Bizonyos okok* 17. századi recepciótörténete Czeglédi munkájával még nem ért véget. Ennek a tanulmánynak azonban nem volt tárgya az 1671. évi kiadás elemzése, amelyben a hozzátársított praelimináriákkal és társművel a pázmányi szöveget a jog és politika episztémájébe helyezték át kiadói.